

مهرداد بهار

• نرجس بانو صبوری
عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور

زندهیاد دکتر ملک مهرداد بهار در دهم آبان ۱۳۰۸ چشم به جهان گشود. وی پنجمین فرزند ملکالشعرا محمدتقی بهار بود. آن چنان که استاد خود نقل کرده‌اند، تحصیلات متوسطه را در دبستان جمشید جم و دبیرستان‌های فیروز بهرام و البرز به پایان رسانید. سپس در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران در رشته ادبیات فارسی ادامه‌ی تحصیل داد و در سال ۱۳۳۶ تحصیلات دوره‌ی لیسانس را به پایان رسانید. در سال ۱۳۳۷ به انگلستان رفت و در سال ۱۳۴۴ مدرک فوق لیسانس را در رشته‌ی ایران‌شناسی از مدرسه‌ی زبان‌های شرقی و آفریقایی دریافت داشت. دکتر بهار پس از دو سال کار بر روی رساله‌ی دکتر، به علل مختلف به ایران بازگشت و سال‌ها بعد مدرک دکترای خویش را در رشته‌ی زبان‌شناسی با گرایش زبان و ادبیات ایران باستان از دانشگاه تهران در رشته‌ی زبان‌شناسی با گرایش زبان و ادبیات ایران باستان از دانشگاه تهران دریافت داشت. سازمان امنیت با استخدام ایشان در دانشگاه‌ها موافقت نکرد و او بقیه‌ی عمر را به کارمندی ساده‌ی بانک مرکزی گذراند. از سال ۱۳۵۱ در فرهنگستان زبان به فعالیت پرداخت و پژوهشکده‌ی زبان‌های ایران میانه و باستان را شکل داد و طی هفت سال فعالیت در این فرهنگستان با همکاری پژوهشگران، که برخی از ایشان زبان پهلوی را از او آموخته بودند، متونی را برای چاپ و انتشار آماده ساخت. دکتر بهار از سال ۱۳۵۲ به صورت عضو هیأت علمی مدعو در دانشگاه تهران به تدریس پرداخت و چندی نیز در گروه تاریخ ادیان دانشکده‌ی الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران درس داد. مرحوم دکتر بهار در ۲۲ آبان ۱۳۷۳ در پی ابتلا به بیماری خونی در سن ۶۵ سالگی در تهران چشم به جهان فروبست.

زندهیاد دکتر بهار دانشپژوهی توانا و ژرفاندیش در «عرصه‌ی پر رمز و راز زبان‌ها، فرهنگ، اساطیر و تمدن‌های کهن»^۲ بود و آثار ارزشمندی که از ایشان به یادگار مانده‌اند، جای جای سرشار از نکات بدیع، تحلیل‌های استوار و نوآوری‌های ستودنی است. دکتر راشد محصل در خصوص زمینه‌ی علائق پژوهشی و سیر مطالعاتی ایشان چنین می‌نویسد: «بهار به فرهنگ ایرانی بسیار دلبسته بود و آن را افتخارآمیز می‌دانست، اما در این باره پنداری افراطی نداشت. به خصوص وقتی که کار داور علمی در زمینه‌های فرهنگ ایران باستان پیش می‌آمد، موشکافانه همه‌ی عوامل را می‌نگریست و اجازه نمی‌داد که دید شخصی او بر مسائل علمی سایه افکند. فرهنگ باستانی ایران را بهمثابه شطی عظیم می‌پنداشت که در گذر زمان جریان یافته و از جویبارهای گوناگون مایه گرفته است و می‌کوشید در این فرهنگ ترکیبی عوامل اصلی را از عارضی بازشناسد و لایه‌ی اساطیری

کلنجار رفتن با بندهش و درنیافتن درست آن است...»^۴

– واژه‌نامه‌ی گزیده‌های اسپرم (پهلوی – فارسی) انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۵۱

گزیده‌های زاداسپرم از متون فارسی میانه و تألیف زاداسپرم پسر گشن جم (از علمای دین زرتشتی) در قرن سوم هجری است. آفرینش، تاریخ دین، ترکیب انسان و حوادث پایان جهان و رستاخیز موضوعات این کتاب را تشکیل می‌دهند. واژه‌نامه‌ی گزیده‌های زاداسپرم حاوی واژه‌های این متن و برابر فارسی آنهاست.

– اساطیر ایران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۵۲

این اثر را می‌توان نخستین اثر پژوهشی در زمینه‌ی اساطیر ایرانی در جامعه‌ی علمی ایران برشمرد. این کتاب در بردارنده‌ی ترجمه‌ی چند متن فارسی میانه و یادداشت‌های آن‌هاست. دکتر بهار در مقدمه‌ای ۵۰ صفحه‌ای، برداشت کلی خود را در خصوص اسطوره، شکل‌گیری آن و نیز تلفیق و ترکیب اسطوره‌ها بیان می‌دارند. ایشان در پایان این مقدمه چنین یادآور شده‌اند: «نگارنده بر آن نیست که سخنش قطعی است. تمام تحلیل‌ها و جستجوهای این مقدمه و این کتاب تنها کوششی آغازین در راه تحلیل و پژوهش بزرگی است که برای شناختن فرهنگ ایران ضرورت دارد، چه‌بسا زمانی فرا رسد که این تحلیل‌ها و جستجوها، کهنه و نشانی از کوششی در تاریکی به‌شمار آید. به امید آن روز.»^۵

– پژوهشی در اساطیر ایران (پاره‌ی نخست)، انتشارات توس، تهران ۱۳۶۲

این کتاب همان کتاب اساطیر ایران است و در عمل الگوی همان کتاب را دنبال می‌نماید که به صورتی گسترش یافته و به نسبت پالوده‌تر انتشار یافته است.^۶ مطالب اسطوره‌ای ترجمه شده در این اثر گسترده‌تر و در بخش یادداشت‌ها نیز دریافت‌های جدیدی ارائه شده است. مطالب ترجمه شده از متونی هم‌چون بندهش، گزیده‌های زاداسپرم، روایت پهلوی، دینکرد، زنده بهمن یمن و چند متن دیگر برگرفته شده‌اند. موضوعات کتاب در ۲۲ بخش و تحت سه فرگرد «آفرینش»، «مردم» و «فرجام» تنظیم شده‌اند. دکتر بهار در دیباچه‌ی این اثر در خصوص این تقسیم‌بندی چنین یادآور شده‌اند: «این تقسیم‌بندی از آن روی انجام یافته است که اصولاً اساطیر در سه موضوع به بحث می‌پردازد: نخستین بحث در چگونگی جهان خدایان، دشمنان محتمل ایشان و آفرینش جهان مادی و معنوی است که در واقع سخن بر سر بیان آغاز هستی و آفرینندگان آن است. موضوع مورد بحث دیگر در اساطیر – به معنای کلی – داستان‌های حماسی است که بازمانده‌ی دوران شکل گرفتن اقوام و استقرار ایشان در اعصار کهن به‌شمار می‌آید و نیز بعضی قصه‌ها و افسانه‌ها که در کنار آن‌ها قرار گرفته و بازمانده است. سومین موضوع مورد علاقه و بحث اساطیر مسائل مربوط به پایان جهان و زندگی پس از مرگ است.»^۷

دکتر راشدمحصل پژوهشی در اساطیر ایران را این‌گونه ارزیابی کرده‌اند: «بهار در این کتاب هم در کار ترجمه‌ی متن استادی نشان داده و هم در یادداشت‌هایی که بر ترجمه‌های خود از متن نوشته است نکات تازه‌ای را به نسبت گذشته طرح می‌کند... به هر روی این اثر در زمینه‌ی فرهنگ باستانی ایران ارزنده ست. بهار را در این اثر پژوهشگری می‌بینیم که اسطوره را به‌مثابه عنصری زنده و زایا می‌نگرد و در مطالعه و شناخت و فرهنگ رشد و تکامل ملتی را می‌بیند که از سپیدهدم تاریخ زندگی قوم هند و اروپایی نقشی فعال در ساختن زمینه‌های فرهنگی منطقه داشته است.»^۸

– پژوهشی در اساطیر ایران (پاره‌ی نخست و دوم)، ویراستار کتایون

دکتر مهرداد بهار

و فرهنگی هر دوره یا تمدن را مشخص کند... در طول نزدیک به سی سال پژوهش، بالندگی و رشد طولی و عرضی را در کارهای او آشکار می‌توان دید. دانشه‌ی آگاهی‌های او نرم نرم می‌گیرد و گسترده می‌شود و در عین حال شکل مطلوب خویش را به دست می‌آورد تا بدانجا که او را در زمینه‌ی اساطیر ایرانی شاخص می‌کند. بهار از میان زبان‌های کهن ایران، به زبان پهلوی تسلط کامل داشت و مایه‌ی اصلی فعالیت‌های پژوهشی اسطوره‌های خود را از آثار بازمانده به این زبان می‌گرفت.^۹ از زنده یاد دکتر بهار آثار گرانقدری برجای مانده است. مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

– واژه‌نامه‌ی بندهش (پهلوی – فارسی)، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۵

بندهش یکی از آثار مهم برجای مانده به زبان فارسی میانه است که گردآوری و تألیف آن در اواخر دوره‌ی ساسانی انجام گرفته و مدون نهایی شخصی به نام آذرفرینغ بوده است. در این متن از موضوعات مختلفی چون آفرینش، انواع آفریدگان، تاریخ، قوم‌شناسی، پیشگویی، نجوم و غیره سخن رفته است.

واژه‌نامه‌ی بندهش نخستین اثر منتشرشده‌ی دکتر بهار است که در بردارنده‌ی واژه‌های این متن و برابر فارسی آن‌هاست. دکتر بهار سال‌ها بعد در مقدمه‌ی ترجمه‌ی بندهش، در خصوص این اثر چنین اظهار نظر کرده است: «از هنگامی که تحصیل زبان‌ها و فرهنگ ایران پیش از اسلام را آغاز کردم، با بندهش نیز آشنا شدم و در نزد استاد مقداری مناسب از آن را خواندم. از آن پس به هنگامی که در صدد تهیه‌ی رساله‌ی دکتری بودم، رساله‌ی دکتری استاد بیلی را نیز سراسر خواندم و با ترجمه‌ی انگلساریا مقایسه کردم. ولی هنوز نارسائی‌های بسیار در شناخت من از بندهش وجود داشت. واژه‌نامه‌ی بندهش نتیجه‌ی این دوران

زنه‌یاد دکتر بهار دانش‌پژوهی توانا و ژرف‌اندیش در «عرصه‌ی پر رمز و راز زبان‌ها، فرهنگ، اساطیر و تمدن‌های کهن» بود و آثار ارزشمندی که از ایشان به یادگار مانده‌اند، جای جای سرشار از نکات بدیع، تحلیل‌های استوار و نوآوری‌های ستودنی است

مهرداد بهار

مزدایور، انتشارات آگه، تهران ۱۳۷۵

این کتاب مشتمل بر دو بخش (یا پاره) است. بخش نخست همان اثر پیشین است که به تصحیح و به همراه افزوده‌هایی از سرکار خانم دکتر مزدایور به چاپ رسیده‌است.

بخش دوم کتاب از روی دست‌نوشته‌ی ۱۴۷ صفحه‌ای دکتر بهار و پس از درگذشت ایشان تنظیم شده است. این بخش مشتمل بر دو نوشته با عنوان «اسطوره چیست» و «سرزمین مردم» است. در پایان نیز (طرح کتاب ناتمام) درج شده است.

بندش، فرنیغ دادگی، انتشارات توس تهران ۱۳۶۹

این کتاب، ترجمه‌ی متن فارسی میانه‌ی بندش است. زنه‌یاد دکتر بهار این ترجمه را بر اساس بررسی مقابله‌ای سه دست‌نویس ایرانی موسوم به TD_1 ، TD_2 و DH انجام داده‌اند. بنا بر گفته‌ی خود ایشان، این اثر محصول بیش از بیست سال کار پیوسته‌ی وی بر روی این متن کهن و متکی بر ترجمه‌ی انکلساریه، یادداشت‌های بیلی و ترجمه‌ی کوتاه هنینگ و نیز بخش‌هایی از بندش است. این برگردان دقیق و بسیار نزدیک به متن و نیز دارای نوآوری‌های ارزشمند است. یادداشت‌هایی نیز در پایان کتاب آورده شده‌اند که در درک مطالب و واژگان دشوار متن بسیار راهگشایند.

تخت جمشید (با نصرالله کسرائیان)، تهران ۱۳۷۲

این نوشته از آخرین آثار پژوهشی زنه‌یاد دکتر بهار است. استاد در این اثر به بیان دیدگاه‌های خویش در خصوص تمدن‌های پیش از هخامنشان و نیز معرفی و بررسی بنای تاریخی و ماندگار تخت جمشید پرداخته است.

جستاری چند در فرهنگ ایران، انتشارات فکر روز، تهران ۱۳۷۳

این کتاب مشتمل بر ۱۶ گفتار در زمینه‌ی اسطوره، فرهنگ و تاریخ ایران است. دکتر بهار در پیش‌گفتار این کتاب به معرفی آن پرداخته‌اند: «کتابی که در دست دارید گزیده‌ی مقالات و گفت و شنودهایی درباره‌ی فرهنگ، تاریخ و زبان ایران در اعصار باستانی است که در طی سی سال فراهم آمده و منتشر شده‌است. البته هرگز مدعی آن نیستم که از همه‌ی مطالب آن می‌توان دفاع کرد، ولی بر آنم که این کتاب در تمامیت خود دیدی مشخص را دنبال می‌کند. این دید اجتماعی - تاریخی است که در جست‌وجوی حقیقت مملو و منطقی است و بر اساس بررسی عینی و نه ذهنی به پدیده‌های اجتماعی - تاریخی می‌نگرد... مطالبی که در این کتاب آمده، توجه به این نکته دارد که از هرگونه تعصبی به دور باشد، ولی واقعاً ممکن است نگارنده قادر نبوده باشد که همه‌ی حقیقت را ببیند. کاملاً ممکن است نکته‌های چندی از دید او به دوره مانده باشد... به هر حال مباحثی در این کتاب مطرح است که قابل خواندن و اندیشیدن است. علل سقوط اشکانیان،

تعارض تجارت و برزیگری در ایران عصر اشکانی، بررسی آیین زورخانه و ارتباط آن با عیاری و آنچه درباره‌ی تحول اساطیر به حماسه در ایران مطرح است، نکاتی تازه است که به اندیشیدن می‌آورد.»

ادیان آسیایی، نشر چشمه، تهران ۱۳۷۵

این کتاب دربردارنده‌ی سه گفتار با عناوین «دین در ایران باستان»، «ادیان هندی» و «ادیان آسیایی در روم پیش از مسیحیت» است. بخش نخست به ادیان و آیین‌های ایران پیش از اسلام: زردشتی، گنوسی، مانوی، مزدکی و مسیحی اختصاص دارد. در بخش دوم ادیان، آیین‌ها، اساطیر و خدایان هندی بررسی شده‌اند و بخش سوم به بررسی ادیان روم باستان پیش از مسیحیت پرداخته شده است.

این اثر هم‌چون دیگر آثار استاد دربردارنده‌ی اندیشه‌ها و دیدگاه‌های تازه و بدیع در گستره‌ی فرهنگ کهن و ادیان باستان است. این اثر پس از درگذشت ایشان به کوشش دکتر ابوالقاسم اسماعیل‌پور به چاپ رسیده است.

از اسطوره تا تاریخ، نشر چشمه، تهران ۱۳۷۶

موضوع این کتاب نیز اسطوره، تاریخ و فرهنگ است. کتاب مشتمل بر ۲۶ گفتار و در سه بخش تنظیم شده است. بخش نخست دربردارنده‌ی مقالات، بخش دوم مشتمل بر سخنرانی‌ها و مصاحبه‌ها، و بخش سوم جای نقد دیدگاه‌های دکتر بهار است. برخی از گفتارهای این کتاب نیز پیش‌تر منتشر شده بوده‌اند. دکتر اسماعیل‌پور گردآورنده و ویراستار کتاب، آن را سومین مجلد از مجموعه‌ی سه جلدی جستارهای فرهنگی دکتر بهار پس از «جستاری چند در فرهنگ ایران» و «ادیان آسیایی» خوانده‌اند. این اثر نیز پس از درگذشت دکتر بهار به چاپ رسیده است.

پی‌نوشت

- ۱ حق شناس، علی محمد، «مقدمه»، یادگار نشر آگه، ۱۳۷۶، ص ۱۱؛ راشدمحصل، محمدتقی «چرا عمرطاووس و دراج کوتاه»، یاد بهار، نشر آگه، ۱۳۷۶، ص ۱۸
- ۲ حق شناس، همان، ص ۹
- ۳ راشدمحصل، همان، ص ۱۷-۱۶
- ۴ بندش، ص ۱۵
- ۵ اساطیر ایران، ص ۶۶
- ۶ پژوهشی در اساطیر ایران (پاره‌ی نخست و دویم)، ص ۱۳
- ۷ همان، ص ۱۴
- ۸ راشدمحصل، همان، ص ۱۹
- ۹ بندش، ص ۱۰